

Sovyet Sonrası 25 Yılda Türkiye’den Kuzey Kafkasya’ya Geri Dönüşün Dönüşümü: Köprüleri Yakmaktan Köprüler Kurmaya *

Jade Cemre Erciyes **

Özet

Sovyetler Birliği dağılmadan önce, anavatan kabul ettikleri Kuzey Kafkasya’ya geri dönmek, özellikle Türkiye’de yaşayan Adıge ve Abazalar için bir hayal, bir ideal, bir mit olarak var olmuştu. Sovyetler’in dağılmasıyla açılan kapılar anavatanına gidebilme ihtimalini gerçek kılmış, o güne kadar dönüş idealini savunanların ve fırsat bulanların bir kısmı Kafkasya’ya doğru yola çıkmıştı. Kimileri gittiklerinde karşılaştıkları koşulları görüp yerleşmekten vazgeçerken, kimileri de tüm köprüleri yakarak Kafkasya’da yerleştiler. Dönüş düşüncesi, 1991’den günümüze ulaşım ve iletişim imkanlarına bağlı olarak dönüşüme uğradı.

Bu makale Adıge ve Abazaların Türkiye’den tarihsel vatanlarına geri dönüşünün son 25 yıldaki dört farklı dönemini ele almaktadır. Bu dönemlerden ilki iletişim ve ulaşımın en zor olduğu erken dönemdir. Durağan dönem olarak adlandırdığım ikincisi, 1995-2005 yılları arasında Kafkasya’nın ekonomik ve politik olarak durağan olduğu ve geri dönüşün neredeyse durduğu dönemdir. Üçüncüsü ise 2005 yılında başlayan, Türkiye-Kafkasya arasında seyahatin kolaylaştığı ve ucuzladığı uluslararası dönemdir. Rusya-Türkiye arasında 2015 yılındaki uçak kriziyle başlayan süreç ise aylar boyunca sürekli değişen dinamikleriyle son dönemi oluşturmaktadır. Bu makale 2005 yılından günümüze Türkiye’de diasporanın yaşadığı yerlerde, Kafkasya’da Abhazya ve Adıgey cumhuriyetlerinde ve bu coğrafyalar arasında sürekli seyahat ederken yaptığım gözlem, derinlemesine görüşme ve yaşam hikayesi görüşmelerine dayanmaktadır. Araştırmamın 2013 yılında yapılan saha çalışması MIREKOC’tan kazandığım doktora araştırma bursuyla gerçekleştirilmiştir. Bu makale gözlem ve

* Makalenin son haline gelmesinde çok önemli katkıları olan hakemlere, JOCAS dergisi editörlerine ve annem Berin Ertürk’e çok teşekkür ederim.

** Jade Cemre Erciyes, Dr., Sosyolog, Abhazya Cumhurbaşkanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi, Kültür ve Jeopolitik Bölümü, Suhum, Abhazya, e-mail: jadecemre@gmail.com. (Makale gönderim tarihi: 25.07.2016, makale kabul tarihi: 18.03.2017)

anlatılardan yola çıkarak Kafkasya'ya geri dönüşün çeyrek asırda göçten ulusaşırı hareketliliğe dönüşümünü tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geri dönüş, diaspora, anavatan, ulusaşırı, göç

The Transformation of Return from Turkey to the Caucasus in the 25 Years after the Soviet Union: From Burning the Bridges to Building the Bridges

Abstract

Before the dissolution of the Soviet Union, the concept of returning to the ancestral homeland in the Caucasus for the Adyge and Abkhaz living in Turkey existed only as a dream, an ideal, a myth. With the collapse of the Soviet Union homeland became accessible and the possibility of visiting it became a reality. Some who were defending the idea of returnism (an ideology advocating re-settlement in the homeland) and had the opportunity went to the Caucasus. While some decided not to settle down seeing the conditions of the homeland, some, with a decision to burn all the bridges, moved to the homeland for good. Since 1991, the ideology of return has been transformed according to the conditions of travel and communication.

This article looks at the four periods of return of the Adyge and Abkhaz from Turkey to the ancestral homeland in the last twenty five years. The first is the early period when travel and communication was hardest. The second is the stagnation period covering the time between 1995 and 2005 that was characterised, both economically and politically, by the stagnation in the Caucasus as a result of which return migration almost came to a halt. The third is the transnational period starting in 2005 when travel between Turkey and the Caucasus became easier and cheaper. The last period starting in 2015 with the airplane crisis between Russia and Turkey went on for months with constantly changing dynamics. The data for this paper has been collected through participant observation, in-depth and life-story interviews that I have conducted since 2005 while travelling between the Republic of Abkhazia, the Republic of Adygeya and Turkey. In 2013, my fieldwork was supported by the MIREKOC PhD Research Funding. This article discusses return migration of the Adyge and Abkhaz of Turkey to the North Caucasus – their ancestral homeland - in the last 25 years, and how the concept of return has transformed from migration to transnational mobility.

Keywords: Return, diaspora, homeland, transnationalism, migration

Bu makale Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'den Kafkasya'ya “geri dönüşü” Adıgey ve Abhazy cumhuriyetlerine yerleşen ya da gidip gelen diasporalıların bakış açısından incelemektedir. Adıge¹ ve Abazalar² on dokuzuncu yüzyılda

¹ Geleneksel olarak Doğu ve Batı olarak iki gruba ayrılan, iki farklı lehçe konuşan ve kendilerini *Adıge* olarak adlandıran halk, Sovyet döneminde yaşadıkları idari birimlere göre farklı şekillerde nüfusa geçirilmişlerdir ve bugün hala Rusya'nın ayrı halkları olarak kabul edilirler: Adıgeyliler (адыгейцы), Kabardeyler (кабардинцы), Çerkesler (черкесы) ve Şapsığlar (шапсуги). Bu idari ayrışmanın etkisiyle bugün kendilerini farklı şekillerde isimlendirmekte olsalar da anavatan aktivistleri tüm bu grupların kendilerine Çerkes demesi için çalışmalar yapmaktadırlar. Ancak benim bu çalışmayı yaptığım yıllarda “Çerkes”in kim olduğu konusunda yoğun tartışmalar devam ediyordu. Çerkesler denildiğinde Kafkas halklarından hangilerini tanımadığı yönünde fikir ayrılığı vardır. Bu tanımlardan ilki tüm Kuzey Kafkas halklarını (Çeçenler, Osetler, Dağıstanlılar, Karaçaylar, Balkarlar) içine alır. İkinci tanım Kuzeybatı Kafkasya halkları olan Adıge, Abhaz-Abaza ve Ubıhları kapsar. Sonuncusu ise yalnızca Adıge'leri Çerkes sayan tanımdır. Araştırmam sırasında bu tanımların hepsini kullanan ve savunan kişilerle görüşmeler yaptım. Ancak saha çalışmasına ilk başladığımda yaptığım görüşmelerde Çerkes kelimesini her kullanışmada üç tanımdan herhangi birini benimsemediğim halde karşımdaki kişiler kendi düşüncelerine ters düşündüğümü sanarak olumsuz tepkiler gösterdiler. Kafkasya'da sadece Adıgey ve Abhazy cumhuriyetlerine odaklandığımdan, araştırmamda ve araştırmamla ilgili yaptığım tüm yayınlarda Kabardey ve Şapsığları da dahil ederek Adıge adını tercih ettim.

² Bugünkü Abhazy Cumhuriyeti'nde yaşayan ve Kuzeybatı Kafkas dillerinden Abhazca'yı konuşan halk kendilerine Apsua (апсуа) der. Rusça Abhaz (абхазы), İngilizce ve diğer Avrupa dillerinde ise Abkhaz ya da Abkhazian (Abhazyalı), Türkçe'de ise Abaza ya da Abhaz olarak anılırlar. Abaza aynı zamanda Apsuaların yakın akrabası olduğu ve 14-15. yüzyıllarda Abhazy'nın kuzeyinden ayrılarak Kuzey Kafkasya'da, bugün Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti olan topraklara yerleştiği düşünülen nüfusun da adıdır. Bu grup Rusça (абазыны) ve İngilizce Abazin ya da Abaza olarak isimlendirilmektedir. Araştırmada kendi için farklı isimlendirmeleri uygun gören kişilerin bu tanımlamalarına saygı göstermeye çalışarak, saha çalışmasında farklı kullanımları denedikten sonra en az tepki çeken kullanım olarak Abhaz kullanımını belirledim. Bu makalede görüşmelerinden alıntılar yaptığım tüm görüşmecilerimi de bu şekilde bilgilendirdim. Bu kullanım Abhazy'ya geri dönüşe odaklanan bir çalışmada en doğru tercih olarak ön plana çıksa da, burada görüşmelerinden alıntılar yaptığım Apsua kökenli görüşmecilerimin

Kafkasya'da yaşanan savaşlar sürecinde ve sonrasında anavatanlarından ayrılmak zorunda bırakılmış, yaşadıkları "sürgün" sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilmişlerdir. Bugün birçok ülkede dağınık olarak yaşamaktadırlar. Kafkasya sürüldükleri anavatan olarak Adıgelerin ve Abazaların hafızalarında korunmaktadır. Bu sayılan özellikleri ve buldukları toplumlar içinde kendilerini "farklı" olarak görmeleri ve sınırlarını korumaları sebepleriyle Adıge ve Abazalar "klasik diaspora" (Brubaker; Safran) ya da "kurban diaspora" (Cohen 2008, 1-4) tanımlarına uymaktadırlar. Ancak diasporalar artık bu klasik tanımlar dışında daha değişken ve çeşitliliğe sahip gruplar olarak görülmektedir (Pattie 54). Adıge ve Abaza diasporaları da diğer diasporalar gibi ne oldukları, diaspora tecrübelerinin nasıl hissettirdiği, ne anlama geldiği ve gelmesi gerektiğini farklı şekillerde ifade ederler (Tölölyan 56).

Adıge ve Abazaların klasik diasporalarda olduğu gibi anavatanına geri dönüş düşüncesini Kafkasya'dan ilk ayrılışlarında bir hedef, daha sonra ise bir hayal, bir ideal ve bir mit olarak günümüze kadar koruduklarını söyleyebiliriz. Aşağıda daha detaylı değineceğim "dönüşçülük", özellikle 1970'lerden itibaren politik bir düşünce olarak Türkiye'deki diaspora yapılanmalarında kendine yer bulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise "geri dönmek" mümkün hale gelmiş, dönmenin zorlukları ve diasporadaki yaşamdan kopamama sebepleri dönüş tartışmalarını şekillendirmiştir. Sürgün, diaspora ve geri dönüş kavramları sosyal bilimlerden sorunsallaştırılmış tanımlara sahiptir. Bu tanımlamalara Adıge ve Abazalar özelinde de karşı çıkışlar olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada kullanılan terimler araştırmaya kaynak olan kişilerin yaygın olarak kendilerini tanımlama ve geçmişlerini anlatma şekillerine dayanmaktadır. Görüşülen kişiler birbirlerinden farklı ifadeler kullandığında bunlar alıntılarda olduğu gibi bırakılmıştır. Ancak yaygın olarak anavatanlarından ayrılma süreçlerini *sürgün*, bugün farklı ülkelerde yaşayan nüfuslarını *diaspora*, anavatan hafızasını korumayı

de Türkçe olarak kendilerinden çoğunlukla Abaza olarak bahsediyor olmalarından dolayı, dergi editörlerinin önerilerini dikkate alarak Abaza kavramını Apsua, Aşuva, Aşkarua kökenli olan herkesi kapsayacak bir kullanmayı benimsedim.

yüzü Kafkasya'ya dönük olmak ve anavatana ziyaretleri ya da yerleşmeyi *geri dönüş* olarak tanımlamışlardır. Bu çalışmada dünyadaki geri dönüş çalışmaları örnek alınarak *dönüş* ve *geri dönüş göçü* kavramları birbirinden ayrı kullanılmaktadır.

Bu ayrımı yapmamın sebebi farklı dönemleri ve o dönemlerin getirdiği farklı geri dönüş tanımlamalarını ayırtmada bu çalışmayı uluslararası dönüş göçü tartışmaları içinde konumlandırmaktır. Oxfeld ve Long dönüşün geri dönüş göçünden daha kapsamlı bir kavram olduğunu ve dönüşün mesela -birbirlerini dışlamayan süreçler olarak- dönüş hayalini, geçici dönüş göçünü, ya da fiziksel geri dönüşü kapsayabileceğini söylerler (Oxfeld & Long 2004, 4). Özellikle son dönemde değişen politik durumlar, artan ve ucuzlayan iletişim ve seyahat imkânlarıyla diasporada yetişen nesiller gerçekten geri dönebileceklerini fark etmişler ve ulusaşırı göçmenler (Tsuda 2009, *Introduction*) olarak iki ve ya daha fazla yerde yaşamaya başlamış (Vertovec 2001) ve ulusaşırı göç devrelerine katılmışlardır (Stefansson 2004).

Daha önce yapılan tarihsel anavatana geri dönüş göçü, diaspora ya da ulusaşırı göç çalışmalarından farklı olarak, bu makaleye kaynak olan doktora tez araştırmamda göçün iki ucunda yani hem diasporada hem de Kafkasya'da araştırma yapmaya karar verdim. Araştırma sorumun "geri dönüşe karar verme, dönüş göçü ve anavatana adaptasyon" konularını bir arada ele alması sebebiyle nitel araştırma yöntemleri nicel yöntemlere göre daha uygundu. Bu bağlamda zaman ve maddi imkanların da kısıtlılığı sebebiyle araştırmamı Kafkasya'da geri dönmüş nüfusu olan yerleşimlerden Abhazy ve Adıgey cumhuriyetleri ile sınırlandırdım. Diasporada ise örnekleme öncelikle geri dönenlerin ailelerinin yaşadıkları yerlerden seçmeyi uygun gördüm. Ulusaşırı gidip gelenleri de dahil ederek, Türkiye'den Abhazy'ya geri dönmüş olan iki-üç bin kişilik nüfusun çoğunluğunun geldiği İnegöl Abaza köylerinde ve Adıgey'e geri dönmüş olan 1000-2000 kişinin çoğunluğunun geldikleri Samsun, Antalya ve Reyhanlı'dan en çok Adıge köyünün bulunduğu Samsun'u seçtim. Geri dönenlerin bir çoğunun köylerinden ayrılarak ilçe merkezleri ve şehirlerde yaşadığı, buralarda diaspora örgütlenmeleri içinde yer aldıklarını daha önceki yıllardaki gözlemlerimden bildiğimden Ankara ve İstanbul'da da kentsel bir diaspora araştırması yapmaya karar

verdim. Geri dönüşü bireyler ve toplum düzeyinde analiz etmenin daha net bir tablo oluşturacağını düşünmem sebebiyle farklı araştırma yöntemleri benimsedim. Geri dönüş ile ilgili karar verme ve göç süreçlerini anlamak için uluslararası hareketliliği olan diasporalılar ve geri dönmüş olanlar ile “yaşam hikayesi” ya da “sözlü tarih” çalışması yapmaya karar verdim. Sözlü tarih yöntemi “şimdiye dek tarihi yazılmayanların, hâkim tarih anlatılarında sesleri duyulmayanların; sözgelimi köylülerin, işçilerin, kadınların ve ulus-devlet tarihlerinin dışında kalan etnik grupların sesini duyurmak için başvurulan önemli yöntemlerden biri” olarak öne çıkmaktadır (Işık 2009, 175). Araştırmada benimsediğim diğer yöntemler ise gözlem ve görüşmedir. Bir uluslararası göçmen olarak 2005 yılından beri diasporada ve Kafkasya’da yaptığım gözlem ve görüşmeler araştırmaya katkı sağlasa da bu makalenin temelini 2011-2013 yıllarında yukarıda saydığım 4 il ve onlara bağlı ilçe ve köylerde, ayrıca Sakarya, Antalya, Sivas-Şarkışla, Eskişehir’de yaptığım derinlemesine görüşmeler ve gözlemler oluşturmaktadır. Araştırma verilerinin sunumunda araştırmacı olarak yazma sırasında gücün tümüyle bende olmasından uzaklaşabilmek için bireylerin “anlatılarını” doğrudan kullanmayı ve görüşmecilerin konuşma dilini Türkçe kurallarına uygun olmasa da değiştirmemeyi tercih ettim. Görüşmecilerin kimliklerini koruyabilmek için gerçek isimleri yerine etnik kimliklerini yansıtan Adıge ve Abhaz isimlerinden mahlas isimler verdim. Ayrıca yaşlarını belirtmem halinde kimlikleri grup içinde anlaşılabilceğinden yaşları yerine yaş gruplarını cinsiyetleri ile birlikte parantez içinde verdim (örneğin: 60’larında erkek).

Teorik, kavramsal ve metodolojik olarak konumlandırmadan sonra, geri dönüşün son yirmi beş yılına odaklanmadan önce, Türkiye’deki Adıgelerin ve Abazaların geri dönüş düşüncesinin şekillenmesinde rol oynayan *dönüşçülük ideolojisine* ve ona karşı çıkan düşünce yapıları ile diaspora örgütlenmelerinin (derneklerin) anavatan hafızasının şekillenmesindeki rolüne kısaca değinmekte fayda var. Bunun için öncelikle 1970’lerde genç bir delikanlı olan Elbruz’un dernekler, dönüşçüler ve komünistler anlatısına bakalım:

İstanbul’a taşındığımızda dernekleri duydum ama babam, oralarda komünizm var diye gitmemi istememişti. ... Lisede Üsküdar’a

taşındık... Bağlarbaşı Derneği³ de Türkiye'nin en eski derneği biliyorsunuz. O dernek benim için aslında bir okul oldu. Çok mutlu oldum o dernekte. Çok değiştim. ... Aslında, ben derneğe ilk gittiğim zaman, düğün dışında pek bir şey olduğunu hatırlamıyorum. Özellikle Cumartesi geceleri! Cumartesi akşamlarını ipe çekerdik ki. Belli bir sohbet, muhabbetten sonra mutlaka bir düğün, dans yani, eğlence tertiplenirdi. Bir de bir takım olaylar olduğunda onla ilgili bazen forumlar vs, olurdu. Genellikle sahiden de babamın dediği gibi solcuların daha yoğun olduğu bir dernekti bizim orası. Ve bir kutuplaşmanın tam şeyindeydik o zamanlar, 1977-80 arası tam kutuplaşmanın yoğun olduğu dönemdi. Bağlarbaşı derneğindeydik. Aslında o kutuplaşmaları bugün de tam olarak atabilmiş olduğunu düşünmüyorum insanların, hâlâ o dönemin ezberleri devam ediyor sağda da solda da maalesef. Çoğu insanda... Bir de şey vardı, dönüşçüler ve de kalışçılar, dönüşçüler ya da devrimciler ya da demokratlar diyorlardı. İki grup vardı, dönüşçü grubu, devrimci grup. Ben dönüşçü grubun içindeydim, o zaman. Tabi geleneksel bir aileden de geldiğim için, solcu olmamız yahut da komünist olmamız çok zordu. (Elbruz, 50'lerinde erkek)

Doğan, geri dönüş idealinin o dönemde kentli bir diaspora siyaseti olarak oluştuğundan bahseder. Ancak Adıge ve Abaza köylerinde anlatılanlarda, Türkiye'ye ilk gelenlerin geri dönmek istediklerine dair birçok anı vardır. Kafkasya'da ise o yıllarda çok büyük zorluklarla geri dönebilmiş ailelerin ve kişilerin hikâyeleri bilinmektedir. Zeynel A. Besleney, Kafkasya'yı Türkiye'den en erken ziyaret eden diaspora temsilcisi olan İzzet Aydemir'in 1960 ve 70'lerde Ankara Kuzey Kafkas Kültür Derneği başkanlığı yaptığı dönemde mevcut durumu sürdürmek isteyenler ile genç devrimciler arasında bir arabulucu rolü üstlendiğini ve dönüşçülüğün kök salması, gelişmesi ve diaspora derneklerinin resmi doktrini haline gelmesinde etkin olduğunu anlatır (Besleney 2016, 147). Yukarıda Elbruz'un anlatısı o dönemde Türkiye'de olan politik kutuplaşmaların dönüş idealine nasıl yansıtıldığını dile getirmektedir. Ancak dönüşçülük gelenekçiler için bir aidiyet, sol gelenekten gelenler için ise sosyalist bir ülkede milli kimliğini yaşatma imkânı olarak kabul görmüştür. O dönemlerin dönüşçülük idealini savunlar tarafından çıkartılan diaspora yayınları

³ Bağlarbaşı'nda bulunan İstanbul Kafkas Kültür Derneği.

olan *Kafkas*, *Kamçı* ve *Yamçı* dergileri⁴ sürgünü, diaspora asimilasyonunu ve geri dönüş göçünün önemini 1970'ler ortasında diaspora temsilcilerinin ilk resmi anavatan ziyaretleri anlatılarıyla beraber dile getirmiştir. Bu ilişkilere dayanılarak o yıllarda Sovyet Büyükelçiliği'ne yaklaşık 300 kişilik bir grup tarafından toplu geri dönüş başvurusu yapıldığına dair anlatılar mevcuttur, ancak Türkiye'de yaşanan 1980 darbesiyle birlikte tüm ilişkiler bir anda kesilmiş ve zor koşullarda kurulan bağlar kopmuştur.

İlişkilerin tekrar kurulması darbe sonrası süreçte kolay olmamıştır. Dernekler kapatılmış olsa da dernek benzeri resmiyeti olmayan sosyal yapılanmalar, diaspora sosyo-kültürel yaşamını ve anavatan algısını canlı tutmaya devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında anavatanına yerleşen ya da gidip gelen birçok kişi, özellikle de dönüşçülük idealini taşıyanlar ve aileleri "bir gün geri döneceğiz" duygusunun hep olduğundan bahsederler. Aşağıda genç yaşta ailesiyle Adıgey'e yerleşen Mafe'nin anlatısı birçok başka kişi için de geçerlidir:

Biz her zaman bilirdik bir gün Kafkasya'ya geleceğimizi. İlk defa ne zaman konuşuldu onu bile hatırlamıyorum. Bizim evde her zaman babamın öyle bir arzu ve isteği oldu. İlk fırsatta, şartlar oluşursa eğer bir gün, Kafkasya'da yaşayacağımızı hep bilirdik. O bilinçle büyüdük. Bunun ilk ne zaman başladığını hatırlamıyorum bile. Demek ki o şekilde yetiştirildik. (Mafe, 30'larında kadın)

1990'ların başında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile imkân ve zaman yaratabilen herkes için anavatan ulaşılabilir, hatta ilk başlarda kolaylıkla yerleşilebilir hale gelmişti. Makalenin bundan sonrasında son çeyrek asırda geri dönüşün değişen politik durum ve uygulamalar ile nasıl dönüştüğünü Adıgelerin ve Abazaların anlatılarından alıntılarla resmetmeye çalışacağım. Bunun için süreci dört döneme ayırmayı uygun görüyorum: Sovyetler'in dağılmasından 1995'e kadar devam eden erken dönem; 1995-2005 arası süregelen durağan dönem, 2005'den 2015'in son aylarına kadar devam eden uluslaşırı

⁴ Bu dergilerin birçok sayısına <http://cerkesarastirmalari.org/e-kutuphane/turkce/sayfasından> ulaşılabilir.

hareketli dönem ve bu makalenin yazıldığı sırada içinde bulunulan ve belirsizliklerin yaşanmakta olduğu dönem.

Köprüleri yak da gel: Erken dönem dönüştürücüleri

Benim Kafkasya'ya ilk ve son gelişim kapılar açıldığında. Ben Kafkasya'ya gelirken köprüleri atarak geldim. Ben... işimi bıraktım, her şeyimi hazırladım. Daha önce gezmeye görmeye gelmeden, kaplumbağa gibi çantamızı aldık sırtımıza, geldim... Fırsat doğdu mu, glastnost perestroika ortaya çıkınca bir daha ne olacağı belli değil, tekrar kapılar kapanır, açılır... Biz aldık çantamızı geldik... [Geri dönmeye karar verdiğimde] Farklı farklı [tepkiler aldım]. Annem rahatsızdı aslında biraz. Çok da benim buraya gelmem taraftarı değildi... Biraz milliyetçilik yanı olan biri ama Türkiye koşullarında. Yani bizim dönüşe, anavatana bakışımıza sahip biri değil... Önce inanmadı... İlk tepki çok büyük bir ağlamaydı, bizi bırakıp gideceksin. İkna etmekte zorlandım açıkçası. Babam çok daha mutaassıp bir adam... "Sana karşı durmayacağım, gitme de demeyeceğim." Ama hiç unutmadığım bir şey... "Gittiğin zaman şerefine yaşa, asla da buraya dönmeyi düşünme" dedi. (Jankat, 50'lerinde erkek)

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından "oldukça liberal ve insani bir yaklaşım benimseyen" Rusya Federasyonu'nda "Rusya'yla kültürel ve tarihi bağı olan tüm etnik gruplar" Rusya'nın diasporası olarak kabul edilmiştir (Flynn 2003, 464-465). Bu durum Kafkasya'dan 19. yüzyılda ayrılmak zorunda bırakılan ve sürülen Adıge, Abaza, Ubi⁵ ve diğer Kuzey Kafkasya halklarının diasporalarına da dönüş, oturma ya da vatandaşlık alma konusunda olumlu imkânlar sağlamıştır. Abhazya da 1990-92 yıllarında kapılarını Türkiye'den gelen diasporaya açmıştır. Bu yıllarda Abhazya, Adıgey ve Kabardey-Balkar cumhuriyetlerine diasporadan birçok öğrenci gelmiş, dönüşçülük ideolojisinin savunucuları anavatan Kafkasya'da uygun koşulları bulabildikleri yerlerde yerleşmeye başlamışlardır. 1992-93

⁵ Kuzeybatı Kafkasya halklarından olan Ubi⁵lar, Adıge ve Abazalar (Abhazlar) arasında kalan bölgede yaşayan bir halktı. Ubi⁵ça bugün ölü bir dil olsa da hem Kafkasya'da hem diasporada Adıgece ve Abhazca konuşan Ubi⁵lar yaşamaktadır. Sayıları Adıge ve Abazalara göre çok düşük olduğundan ve Kafkasya'da toplu yaşadıkları bir yerleşim olmadığından bu çalışmada Ubi⁵lar ayrılmamıştır.

yıllarında Gürcistan ve Abhazy arasında yaşanan savaş, koşulları değişirse de o yıllarda da birçok kişi “vatan savunması” ve “Abhazy savaşına destek” amacıyla ziyarete gelmeye devam etmiş, bir kısmı bu savaşta aktif rol almıştır. Bu ilk dönemde Kuzey Kafkasya’da bir çok etno-kültürel aktivite düzenlenmiş, diaspora ve anavatan arasında kültür üzerinden ilişkileri arttırmak amacıyla Kafkasya’dan diasporaya gruplar gitmiş ve Kafkasya’da büyük festivaller yapılmıştır. Sınırların açılmış olmasını fırsat bilen birçok insan, kalabalık gruplar halinde bu tür etkinliklere katılmak veya bireysel olarak koşulları görmek, kimi zaman da hiç görmeden yerleşmek amacıyla tarihsel anavatanlarına seyahat etmiştir. Bunlar arasında bir süre kalanlar ya da daha sonra en azından bir kez daha gidebilenler hem Adıgey hem de Abhazy cumhuriyetlerinde vatandaşlık hakkından yararlanmışlardır. Dönemin göreceli olarak özgür ve geniş imkânlarından faydalanarak kendilerine sonraki dönemlerde gelenlere göre daha yerleşik bir düzen kurmuşlardır.

Bu erken dönemle ilgili anlatılar genellikle duygusaldır. Yakın dönemde de masalsılaştırılan tecrübeler var ise de o dönemde anavatan ziyareti ya da dönüş bir bilinmeyene doğru yapılıyordu. Bilinmeyeni bilinir kılmak ve koşulları görmek için aileler temsilcilerini gönderiyorlardı. Bugün hâlâ köyünün yakınında bir kent merkezinde yaşayan Levan’ın, ilk Abhazy ziyareti hakkında söyledikleri dönme hayali ile gerçeğin çelişmesini barındırır:

Bizim gençliğimizde şimdi köyde hep, yabancı yoktu, kendi milletimizdi. Örfümüzü âdetimizi gayet iyi yapmaya uğraşıyorduk, büyüklerimizden gördüğümüz için. Ve yapmayı da kınarlardı, büyüklerimiz bilhassa. Onun için, anavatan olarak Kafkasya olarak, yine bizim için de uzaktı, o rejimden dolayı uzaktı. Uzaktı derken, mesafe olarak da, ben şimdi kendi fikrimi söylüyorum. Mesafe olarak da çok uzak bir yer zannediyordum, ama çok yakınmış ayrı konu. Mesafeyi uzak zannediyorduk, ama yakınmış. İşte oradaki sistem yıkıldıktan sonra gidip gelmeye başladıktan sonra, savaşta sonra bir grup gidiyordu, gittik. Ben gittim saymıyorum ama... Güvenlik dolayısıyla gezemedik. Beni aslında ailem gönderdi, aile büyüklerim o zaman hepsi sağdı, git gör dediler. Eğer biz burda yaşarsız diyorsan, kalkıp gideriz. O maksatla gittim. Dediğim gibi, yakınmış. Ama orda da şimdi şunu gördüm. Ve o zaman biri vardı oralı, bizim sülaleden yine... “Nasıl buldun?” dedi. “Ben”, dedim “hayal ettiğimin hiçbir

şeyisini bulamadım.” Ben öyle şeyler hayal ettim ki. Örf adet bazında, dil bazında. Bizden çok çok üstün, çok çok ileri olduklarını, her şeyi uyguladıklarını. Bizim dahi unuttuklarımızı orada yaşattıklarını düşünüyordum. Bunu söyleyince, oturttu beni birebir iki saat bana nedenlerini anlattı. O zaman ikna oldum. Nasıl ikna oldum, aşırı bir baskı olduğunu o zaman öğrendim. (Levan, 60'larında erkek)

Levan baskı olduğuna ve Abazaların bu sebepten kimliklerini yaşatamadıklarına ikna olmuş olsa da ailesinin kendilerini dilleri, örf ve adetleri ile Abaza olarak daha iyi yaşamayacakları bir yere dönmesini uygun görmemişti. Aşağıda bu kez Adıgey'e bir geri dönüş göçü anlatısı var. Ailesiyle birlikte aynı yıl ilk ziyaretlerinin ardından anavatana yerleşen Mafe, geri dönüş göçünün fiziksel olarak çok “basit”, manevi olarak ise çok “zor” bir süreç olduğunu ve sonraki dönemlerden ne kadar farklı olduğunu anlatıyor:

Çok basit bir şekilde bıraktık [oradaki hayatımızı], her şeyimizi sattık. Bir arabamız vardı, babam emekli ikramiyesiyle aldığı arabayı satıp yol masraflarına kullandı onu. Eşyalarımızı da bir tıra koyduk... Herkese veda ettik. Tüm tanıdıklarımız yolcu etti bizi otobüs garından. Gemiye bindik ve geldik. Öyle çok fazla düşünülmüş, araştırılmış, çok fazla üzerinde durulmuş şeyler yok. Çok basit bir şekilde gelme kararı alındı ve geldik. Öncesi sonrası yok... Şimdi düşünüyorum... Yaklaşık 20 sene öncesinin Rusyası, Sovyetler Birliği yeni dağılmış, ekmek sıraları var, dükkanlar boş. Ankara'dan kalkıp böyle bir ülkeye çocuklarını... Yaşlı annesini alıp hiçbir işi olmadan, hiçbir perspektifi olmadan kalkıp gelmek büyük cesaret isteyen bir iş... Onun için, böyle bir adım atabilmek için, ideolojik olarak çok sağlam temellere sahip olması gerek insanların. Hiçbir zaman babam yakınmamıştır, hiçbir zaman şikâyet etmemiştir... zorluklara. Gerçi o tarihlerde buraya yerleşen insanların hepsi o şekildeydi. Sadece babam değil, babam, arkadaşları, işte 90, 91, 92, 93, 94 yıllarında buraya yerleşen, yani Sovyetler Birliğinin dağılmasının hemen ardından, kapılar açılır açılmaz gelen insanların hepsi, benim gözümde gerçek dönüşçüler onlardır zaten... Bugün, 2011 yılında Maykop'a dönmek demek çok büyük bir cesaret göstergesi ya da çok büyük bir kahramanlık ya da çok büyük fedakârlıklar ve ödünler verilerek yapılan bir şey değildir benim gözümde. Önemli olan o yıllarda gelmeyi başarabilmek. O cesareti gösterebilmek. Her şeye sıfırdan başlamak. Geldiğin ülkenin

belki 50 sene gerisine gidebilmek, yeniden her şeye başlayabilmek.
(Mafe, 30'larında kadın)

Mafe'nin anlatısında dikkat çeken bir nokta, süreç olarak çok basit ve hızlı olan dönüş kararından ve göçün kendisinden farklı olarak geri dönüş tecrübesinin bilinmezliği, "Türkiye'nin 50 yıl gerisinde" olan bir coğrafyaya yerleşmenin ve "sıfırdan" bir hayat kurmanın zorlukları arasındaki çelişkidir. . Bir diğer nokta ise her şeye rağmen dönüşçülük ideolojisinin bu zorluklarla başa çıkma gücünü verdiğidir. Vatandaşlık almanın kolay, yaşamının zor olduğu bu erken döneme ait bir diğer alıntıda ise Azamat gözleri dolarak geri dönüşün yaşamın zorluklarına rağmen anavatandakiler için ne ifade ettiğini anlatmaktadır:

Yani enteresan dönemlerdi o dönemler. Gerçekten o zamanı yaşamış olmak şimdi bile insan hatırladığı zaman, hani çok lezzetli bir yemek yersiniz de böyle tadı damağınızda kalır, yıllar sonra bile hatırladığınız zaman şöyle o lezzeti hissedersiniz ya. Tam olarak tarif etmiyor ama biraz öyle anlatabilirim. Gerçekten, o dönemleri yaşadığım için kendimi çok şanslı hissediyorum. Yani, o anı, o dönemi yaşamayan insanların, ıh, bence büyük eksiklik. Bir tarafları çok eksik kaldı. Hem buradaki insanların, işte diasporadan gelen kardeşlerini kucaklamaları, onlara o denli bir sevgiyle yaklaşmaları. Ben onların hiçbirinin yapmacık olduğunu, (yutkunuyor) laf olsun diye yapıldığını zannetmiyorum, öyle bir şeye gerek de yoktu. Hem, Türkiye'den gelenlerin de bu kadar gönülden buradaki kardeşlerini kucaklamalarını. Ya onu tarif edecek bir şey yok yani. Ben şahsen bunu kendi şahsımda söyleyecek olursam, aynı duyguyu hâlâ yaşıyorum Abhazya'da. (sessizlik) Yani o sevgiyi, o sıcaklığı (sessizlik) duyulandırdı beni. (İç çekiyor) (Azamat, 60'larında erkek)

Türkiye'ye telefon bağlanması için günlerce beklenen, ulaşımın zor, az ve pahalı olduğu o yıllarda Azamat'ın anlattığı gibi dönenler ve anavatanda yaşayanlar arasında duygusal bir paylaşım vardı. Mafe'nin anlatısında ise bütün bu zorluklara rağmen uyum sağlama sürecinin çok da sancılı yaşanmadığı söylenebilir. Bu dönemde iletişim ve ulaşım zorluklarından dolayı diasporada neler olduğu hakkında oldukça geç bilgi sahibi olan dönenlerin bir kısmının, anne babalarının cenazelerine bile gidemedikleri anlatılır. Hem anavatanlarında hem diasporada korudukları vatandaşlıklarının verdiği haklar onlara

özgürce gidip gelme imkânı tanıyorsa da koşulların zorlukları ve ulaşımın pahalılığı nedeniyle birçoğu Türkiye'ye yıllarca seyahat etmemiş, maddi imkânı olanlar bile yılda en fazla bir kez ziyarete gidebilmişlerdi. Erken dönemde anavatana diasporadan bazı yatırımlar olmuş, gelenler diasporada edindikleri bilgi ve birikimler üzerinden çalışarak ve Türkiye'den ticari ürünler getirerek kurdukları işyerleri ile geçimlerini sağlamışlardır. Bavul ticaretinin yoğun olduğu Sovyet sonrası süreç, geri dönenler için de uluslararası ekonomik ilişkilerin bir şekilde var olduğu bir dönemdir. Ayrıca hem diasporada hem anavatanda yapılan birçok etkinlik ile kültürel uluslararası ilişkilerle de oldukça yoğun geçmiştir.

Bu dönemde Kafkasya'ya dönmeyi düşünenlerin geriye bakmamaları, Türkiye ile mecbur olmadıkları (anne baba ve geride kalan birinci derece aile fertleri ile sosyal ilişkiler dışında) her türlü ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkiyi kesmeleri bekleniyordu. Çalışmam sırasında daha sonra bir örneğini paylaşacağım gibi, bazı görüşmeciler o yıllarda diasporadaki evlerini satmayanların diğer dönenler tarafından eleştirildiğini, Türk televizyon kanallarını çeken uydu satın almanın adaptasyonu olumsuz etkilediği görüşünün yaygın olduğunu ve Türkiye ile diaspora politikası dışında konularla ilgilenmenin hoş karşılanmadığını dile getirmişlerdi. Hem saydığım nedenlerle hem de geri dönenlerle anavatanda yaşayanlar için yarattığı duygular nedeniyle erken dönemde geri dönüş daha ideolojik ve toplumsal bir süreç olarak tanımlanabilir. O dönemde dönenlerin tüm köprüleri yakması ve hem düşünsel, hem de fiziksel olarak sadece anavatandaki yaşama odaklanması bekleniyordu.

Köprüler yoksa denizleri, dağları dolan da gel: Durağan dönemde geri dönenler

Buraya gemiyle, katamaranla, feribotla, uçaklarla, kara yoluyla, otobüsle, hatta bir keresinde helikopterle bile geldim (Hibla, 60'larında kadın)

1995'ten 2005'lere kadar olan süreci durağan olarak adlandırmanın temelinde sadece geri dönüşün kendi içinde yavaşlaması yer almıyor. Bu dönem aynı zamanda eski Sovyetler Birliği coğrafyasında ekonomik geçiş süreci ve buna bağlı oluşan

ekonomik sıkıntılarla bir durgunluk dönemidir. Ulaşımın zor ve pahalı olduğu bu yıllarda yine de çoğu kişi tüm ulaşım imkânlarını zorlamış ve diaspora-anavatan arasında seyahat etmeyi başarmıştır. Adıgey'e seyahat anlatılarında uzunluk ve belirsizlik hâkimken, Abhazyaya özelinde ambargo nedeniyle kaçak sınır geçişleri ve yük gemileriyle yolculuklar o dönemde gelip giden herkesin anlatısında vardır. Bu anlatılar geçmiş zaman olmasından dolayı kahkahalarla bezenmiş olsa da yaşanan korku ve sıkıntılar hâlâ hissedilmektedir:

Ambargo döneminde işte kaçak olarak sınırdan girip çıkma. Gerçekten çok zorluklar yaşadık. Yani Ruslara rüşvet verip, gine kaçak olarak dereden tepeden geçip. Yani bir de ölüm korkusu da var, çünkü senden para alan arkandan ateş edip seni öldürebilir... Ailece gidiş gelişlerde çok büyük sıkıntılar yaşadık... herkes yaşadı... Günlerce süren yani o şeylerde o yük gemilerinde olumsuz şartlarda, şöyle bir uzanıp uyumadan, tabure üzerinde, o şeylerde, kamaralarda ya da yemek yedikleri yerlerde, masanın kenarına ilişip, öyle çok gittik yani Türkiye'ye. Orda kaçak iniyorsunuz, kaçak biniyorsunuz, onun yaşadığı bir stres var. Bir de birilerine sürekli yani, sizin yüzünüzden her an başlarına bir bela gelebilir duygusu var. Gerçekten çok sıkıntılı dönemlerdi. Artık çok şükür Rusya'yla Türkiye arasındaki vizeler de kalkınca o problem de çözüldü.⁶ Şimdi insanlarımız havaalanında 5 dakika pasaport kuyruğunda beklettiler mi mırın kırın etmeye başlıyorlar... Eski sıkıntıları yaşayan insanlar olarak, şimdiki insanlarımızın şikâyet ettikleri konuları görünce HAH HA HA. (sessizlik) Annem bile benim kaç yaşında, balıkçı tekneleriyle gitti geldi, yük gemileriyle gitti geldi. Ne sıkıntılarla insanlarımız buraya gidip geldiler... Ama işte gitmen lazım, geri dönmen lazım. Bir şekilde o dönemi yaşamak lazım yani. (Azamat, 60'larında erkek)

Yukarıda Azamat'ın anlattığı Abhazyaya uygulanan ambargonun her yaştan döneni mecbur bıraktığı kaçak sınır geçişleri birçoğklarını da anavatanlarından ayrı kalmaya mahkum etmiştir.. Bu dönemdeki seyahatler farklı kişiler tarafından "mülteciler gibi" ifadeleriyle tanımlanmıştır. Türkiye'ye tatile gitmek için gemi beklerken parklarda yatanlardan, seyahat sırasında gemi tutup zor yolculuklar geçirenlere dek anlatılar zorluklar üzerine odaklanmaktadır. Ancak bu dönemde

⁶ 2011-2015 yılları arasında Türkiye vatandaşları Rusya Federasyonu'na vizesiz giriş hakkına sahipti.

gelen yerin, yani Kafkasya'nın da zorlukları seyahat süreci kadar çoktu. Mafe'nin bahsettiği erken dönemdeki ekmek kuyrukları bitmiş olsa da gündelik yaşamda yokluk ve sıkıntılar hâkimdi. O yıllarda zorluklara rağmen koşulları görmek için gelenlerin bir kısmı yerleşmek için koşulların iyileşeceği günleri beklemişti:

Ambargoyu delip geldik gemiyle kaçak yollardan. Geldim 4 ay her yeri gezdim. Burada yaşanmaz dedim, arabamız var, benzin yoktu. ... İlk gelirken çok çok heyecanlıydım. Nasıl görücem diye. Burada yiyecek ekmekleri olmadığını biliyordum, onu bilerek geldim. Diskolarda barlarda gezicem diye gelmedim... Daha sonra iş için geldim. (Bagrat, 30'larında erkek)

O dönemde gelmeyi göze alsa da Bagrat gibi birçok kişi Kafkasya'da yaşam kurmak için adım atmamıştır. Koşulların zorluklarına rağmen savaş sırasında Abhazya'ya yerleşmiş genç bir kadın Türkiye'de anavatanından gelen ekibiyle dans gösterilerine katılırken Abhazya'ya ambargo uygulanmış, ekibiyle birlikte gemiye binmesine ve geri dönmesine izin verilmemiştir. Bu olay onu evinden, eşyalarından, hatta günlüğünden, fotoğraflarından yani bildiği yaşamından bir anda ayrı bırakmış, hayatının akışında büyük bir duygusal travma yaratmıştır. O kendine "evine dönecek" bir yol ararken, iletişimin zorlukları içinde farklı yolları zorlamış, zaman akıp gitmiş, onun gibi birçokları için anavatan hayali dönüşün ve Kafkasya'nın içinde bulunduğu gibi durağanlaşmış, donmuştur.

Aşağıda görüşmesinden kısa bir bölüm vereceğim Nartan'ın, daha önce alıntı yaptığım Mafe'nin ve diğerlerinin de bu dönemde Adıgey Cumhuriyeti seyahatleri hakkında anlatılarında ise uzunluk, yoruculuk ve belirsizlik vurgusu hâkimdir:

[Eskiden] yollarda çok yorulurduk... Gümrükte sorun olurdu... Özellikle de Soçi'den [liman] seyahat ettiğimizde çünkü bavul ticareti ile uğraşan bir şehir. Beklemek hep problemdi... Eğer gemiden erken çıkabilirsen şanslıydın, yoksa saatlerce gümrükte beklemen gerekirdi. Bu Krasnodar havaalanı için de geçerliydi. (Nartan, 30'larında erkek)

Seyahat zorlukları ve ekonomik sıkıntılar dışında bu dönem özellikle Adıgey Cumhuriyeti'nde politik baskıların arttığı ve oturum, vatandaşlık gibi hakları elde etmenin günden güne zorlaştığı bir

dönemdir. Uzun yıllar boyunca orada yaşayan ve tüm gereklilikleri yerine getirenler bile bu dönemde vatandaşlık alamamışlardır. Sadece vatandaş olan biriyle evlenenler ya da anne babanın vatandaş oluşu hakkından yararlananlar vatandaşlık alabilmişlerdir. Konut, arazi ve inşaat fiyatları günden güne artarken yine de bu dönemde Adıgey'de kendi imkânlarıyla mülk edinebilenler olmuştur. Abhazy'a'da ise bu dönem "Abhaz-Abaza"⁷ kökenliler için kökene dayalı doğal vatandaşlık hakkını talep etmenin kolay olmaya devam ettiği bir dönemdir. Ancak daha önce sorunsuz olarak vatandaşlık verilen Adıgeler ve diğer Kuzey Kafkas halkları için düzenlemeler değişmiş ve zorlaşmaya başlamıştır. O yıllarda Abhazy'a'da henüz savaş sonrası atıl durumda ve devlete ait olan konutlar ve araziler geri dönenlere tahsis edilmiş, tadilat için maddi destek verilmiştir. Ayrıca bu dönemde Devlet Geri Dönüş Komitesi⁸ talep eden herkese sağlık, eğitim, evlilik, doğum, acil durum ve cenaze destekleri de sağlamıştır.

Durağanlığa rağmen bu süreçte hem Adıgey'e hem Abhazy'a'ya geri dönenler vardır. Bu dönemde 1995'e kadar gelip de kalmayan ya da kalamayanların yarattığı farkındalıkla koşulların zorluğunun bilinciyle gelinmiştir. Genelde bu dönem dönenler, geri dönüş literatüründe olduğu gibi kaçmak için göç edenler (King, Christou ve Ahrens) olarak adlandırılmaktadır. Türkiye'de adı ya da politik suçlara karışma, aileyle çatışma, bozulan evlilik, iflas, toplumla uyumsuzluk, işsizlik, depresyon gibi sebepler bu dönemde kaçarak dönenler hakkında dile getirilen sebeplerdendir. Ancak bu dönemin dönenleri bir şeylerden kaçanlarla sınırlı değildir. Daha önce dönmeye imkân bulamayanlar, dönüşçülerin çocukları ya da geride kalmış olan aile fertlerinden zor koşullara rağmen geri dönüş yapanlar olmuştur. Bu dönemde anavatandan diasporaya sosyal ve kültürel ziyaretler devam etmiş, dans ve müzik ekipleri, araştırmacılar ve resmi kurumlardan sorumlular diaspora yerleşimlerini ziyaret ederek yarattıkları etkiyle anavatan hayalini canlı tutmuşlardır. Yine bu dönemde Türkiye'den

⁷ Abhaz-Abaza kullanımı Abhazy'a anayasasında bu şekilde olduğundan burada bırakılmıştır. Detaylar için 2 numaralı dipnota bakınız.

⁸ Abhazy'a Cumhuriyeti Geri Dönüş Devlet Komitesi, diasporadan gelenlerin vatandaşlık işlemleri ve anavatana geri dönüş göçü süreçlerinde yardımcı olmak amacıyla 1993 yılında kurulmuş bakanlık seviyesinde bir kurumdur.

getirilen ticari ürünler dönenlerin ekonomik hayata katılımında önemli bir rol oynamış, ayrıca özellikle Türk ve diaspora yemeklerine dayalı lokantalar ulusaşırı bir yaşamın temellerini oluşturmaya başlamıştır.

Köprüler kuran yeni dönenler: Yakın dönemin ulusaşırı hareketlileri

Şu anda şöyle bakıyorum ben, tamamen gidilmesinden de yanayım yani, hani bunu kesinlikle yanlış bulmuyorum. Biz ne yazık ki ekonomik anlamda öyle bir süreci kaçırdık. Buna Rusya'nın ve Türkiye'nin ciddi anlamda bir desteği olursa, örneğin... arsa vericem, 100 bin dolar da tazminat vericem sürgün ve soykırımdan ötürü dese, bir sürü insanın gitceğine eminim... Ben şu andaki koşullardan bahsediyorum. Rusya bunu yapmasa da ben gitmeliyim, direnmeliyim diye düşünüyorum... Çerkes olarak devam etceksek hayatımıza, orayla bağlantılı olmalıyız. Ama yerleşmek cidden ekonomik nedenlerle çok kolay gelmiyor şu anda. Şunun yolunu yapmalıyız biz. Şehirli Çerkesler olarak, köylü Çerkesler olarak da belki, onları da ayırmıyorum. Köy kökenli kalmadı ya doğru dürüst, ne yazık ki de. İki ülkede ne yapabiliriz bunun peşindeyim ben... Demek istediğim şey şu dönüş şekil değiştirmek zorunda. Hani bizim Kafdağları'nda oturduğumuz, okuduğumuz, bütün insanların gülümsediği mükemmel insanların yaşadığı bir Kafkasya olmadığını herkes biliyor artık. Bir tuş ötede her şey. Ama bu hiçbir şeyi de değiştirmez. Gene de vatan bizim vatanımız, eni sonu vatana kızmak, küsmek, darılmak olmaz. Mutlaka bir ayağımız orda olmalı. Çocukların oranın mümkün olduğunca anavatanı olduğunu bilmeli, mümkünse... [Bizim gibi yüzü Kafkasya'ya dönük olan bir üst neslin dernekte büyüyen çocuklarını görüyorum] biri yaz tatilini Kafkasya'da gençlik kampında geçiriyor, beriki ondan öykünüyor, gidiyor. Hani böyle bir iki ülkeli yaşam konusunda inşallah şu anayasada ciddi şeyler olursa, beklediğimiz Çerkeslerin anavatanına, var talepleri de... Karşımıza çıkan herkese dönüşü anlatıyoruz. Bu şekliyle anlatıyoruz. Önceden biraz göze korkutucuydu. Mezarları mı bırakıp gitcez diyordu herkes. İyi, mezarını da bırakma, yılda 3 ayını geçirmeye çalış. Her yıl gidip orda tatil yapmanın da bir şekilde dönüşe katkısı olduğunu düşünenlerdeniz. (Janberd, 40'larında erkek)

Daha önce bahsedildiği gibi diasporalar ve ulusaşırı göçmenler son dönemde birden çok yerde yerleşik olabileceklerini keşfettiler.

Ucuzlayan ve kolaylaşan ulaşım ve iletişim sayesinde Adıge-Abaza diasporası anavatan Kafkasya ve diaspora yerleşimleri arasında sık sık seyahat etmeye, hatta anavatana yerleşenler buradaki yaşamlarını diasporadaki ilişkileri ve imkânları üzerine kurmaya başladılar. Daha önce her şeyi, aileyi, mezarları, bilinen gündelik yaşamı ve imkânları geride bırakıp köprüleri yıkarak gitmek olarak algılanan dönüş bu dönemde şekil değiştirdi ve gidiş gelişler hem fiziksel, hem de sanal ve duygusal hareketlilik üzerine kuruldu. Yukarıda Janberd'in söz ettiği gibi, diaspora, dönüşün bir başka görüşmecinin dile getirdiği şekliyle "bavulları toplayıp gitmek" olmadığını turistik ziyaretlerin, ara sıra gitmenin de dönüşün bir türü sayılabileceğini fark etti. Durağan dönemin zorlukları içinde yaşanan sıkıntılara ve yerleşmenin ekonomik zorluklarına rağmen her yolu deneyip anavatanına ulaşmaya çalışan diaspora bu dönemde anavatana kısa süreli bir çok ziyaret yapabilme imkânını buldu. Diasporadan gelip anavatana yerleşenler, Türkiye'den kopmak zorunda olmadıklarını fark ettiler.

Yani Türkiye'den buraya gelip yerleşmiş olmak, Türkiye'yle ilişkileri koparmak, yani o tarafa dönüp bakmamak anlamına gelmiyor. İşte Türk televizyonu izliyoruz. Neticede orası doğduğun yer, yaşadığın yer, çocukluk arkadaşların orda, hayatının en önemli dönemini geçirdiğin bir yer. Yani ben Abhazya ile ilgili nasıl hassasiyetlerim varsa, nasıl içim titriyorsa aynı şey Türkiye içinde söz konusu. Yani başkaları da öyledir mutlaka ama ben Abhazya'ya gelirken Türkiye defterini kapatıp, köprüleri yakıp buraya gelmedim. Abhazya benim vatanım, ben bundan sonra burada yaşamayı düşünüyorum... Türkiye'yle ilişkiler, bir kapıyı kapatıp diğer kapıyı açmak gibi değil. Türkiye'yle de ilgili her konu beni yine ilgilendiriyor. İşte orda, (sesinde bir yükselmeye) beni bırakın buradaki insanlar bile son derece ilgililer, Türkiye'de yaşayan diaspora nedeniyle... Sırf, orada yaşayan insanlarımızın, Türkiye'de yaşayan insanlarımızın varlığından dolayı. Önemli bir şey bu. Dolayısıyla yani bu kadar insanımız ordayken, bizler orda yaşamışken, Türkiye artık bizim toplumsal tarihimizde de önemli bir yer işgal ediyor, o kadar basit değil. Görmezlikten gelmek de mümkün değil. Dolayısıyla ilişkiler aynen devam ediyor. (Azamat, 60'larında erkek)

Çocukluk arkadaşlarından aile mezarlarına, bir insanın günlük hayatında sürekli anımsamadığı ancak bir yerden ayrılmak zorunda

kaldığında farkına vardığı bağları çeşit çeşittir. Bu anlamda Adıge ve Abazaların anavatanlarına dönüşü kendilerinin ifade ettiği gibi bir dönüş değil, daha önce yaşamadıkları yeni bir yere göçtür. Ancak yaşadıkları yer ile bağları ne kadar gevşek olursa olsun, ulusaşırı dönem ile birlikte ne çocukluk arkadaşlarından ne sevdikleri lezzetlerden kopmak zorunda oldukları bir yaşam imkânı onları geldikleri yerlerle yeni ilişkiler kurmaya teşvik etmiştir. Bu dönemde geri dönenler istedikleri zaman iletişim kanalları üzerinden, mesela internet ya da telefon aracılığıyla rahatlıkla diaspora yaşamlarına dair bilgi ve belge paylaşımına imkân bulmuşlardır. Kısa zamanda planlanabilen ve çok da masraflı olmayan bir seyahat ile doğrudan kendileri sevdiklerinin önemli günlerinde yanında olabilmiş, istedikleri kitapları alabilmiş, özledikleri lezzetleri yerinde tadabilmişlerdir. Ancak bu fırsatlardan yararlananlar sadece bu dönemde gelmiş olanlar değildir:

Kim bilir, bize de yapıldı o baskılar, bugün orada olanlara da yapılıyodur. Ama hepsi bütün zorluklarına karşı, bu fikir liderleri diyebileceğimiz insanlarla gelemeden önce yaptığım sohbetler: “Yüzünüz buraya dönük olsun yeter. Adıge diye bir milletin bir tane Adıgey’i var. Mutlaka bunu unutmayın. Yaz tatillerinizi geçirmeye gelin. Eşinizi ahabınızı getirin.” Onlar öyle söylediği için yapmadık ama biz de istediğimiz için yaptık. Haklı buluyorum ben de onları. Onların eskisi kadar sert söylemlerinin olmadığını görüyorum. “Türkiye televizyonu izlenmeyecek, Türkiye’den ev alınmayacak.” Anteni olanları dışlıyorlardı, uydu anteniyle Türk televizyonu izliyor diye. Türkiye’deki evini satmayanlara çok baskı yapıyorlardı. Bunlar da çok normal şeyler aslında. Belki de yapmaları gerekiyordu o dönemde ama şimdi öyle değil. Türkiye’den de bir ev al. Emekliliğini al Türkiye’den. O evin kirası artı emekliliğinle şöyle yaparsın gibi noktalara gelindi. Herhalde bütün diasporik halkların da durumu benzerdir diye düşünüyorum. (Janberd, 30larında erkek)

Janberd’in anlatısında öne çıkan bir nokta daha önce bahsettiğim geri dönenlerin köprüleri yıkması gerektiğine olan inancın değişmiş olmasıdır. İlk dönenler Türkiye ile her türlü alakanın kesilmesi gerektiğini savunmuş ve baskı uygulamışsa da geri dönüşü teşvik etmek için ilk dönemden itibaren mümkün olduğunca diaspora kurumları ve dönüşçülük idealini savunanlarla ilişkilerini

korumuşlardır. Aslında ulusaşırı dönem öncesinde de var olan ilişkilerini diaspora ile kısıtlı tutmaya, bir nevi *diasporanın diasporası* gibi yaşamaya çalışmışlardır (Erciyes). Ancak ilk zamanlardaki “herkes dönmeli” hayalleri kısa sürede sona ermiş ve durağan dönemde kurdukları ulusaşırı ekonomik ilişkiler diasporanın ötesinde Türkiye’ye ulaşan yeni ilişki ağlarının kurulmasına ön ayak olmuştur.

Turist diye adlandırdığımız grup, en azından benim, (gülüyor) yani sonuçta amaç ne olursa olsun, anavatanımı göreyim, akrabalarımı göreyim, sonuçta yapılan bir gezi olduğu için bir haftalık, bir aylık fark etmez, turistik bir şey oluyor. Bir kere gelmelerini gitmelerini çok önemsiyoruz. Onu hep söylüyoruz. Diasporadaki tüm nüfusumuzu buraya taşımak gibi, ne öyle bir derdimiz var, ne öyle bir ihtiyacımız var, ne de vatanın öyle bir şeye ihtiyacı var, ne de mümkünatı var. Sosyal altyapısı, ekonomik altyapısı hiçbir şekilde yok. Dolayısıyla, öyle bir dönüş, toptan, son ferdine kadar, öyle bir dönüş gerçekleşmeyeceği gerçek. Dolayısıyla imkânı olan, kafasına koymuş, bunu gönülden isteyen, adapte olabilecek herkes gelsin, görsün, yerleşsin. Bu grubun dışında kalan tüm insanlar da mutlaka ama mutlaka bir kere, iki kere, yılda bir, periyodik olarak, mutlaka gelsinler gitsinler görsünler. Diasporayla anavatan arasında böyle bir ilişkinin sürekli olması gerektiğini düşünüyoruz. Genel olarak gelip gidilme olayına bakış açım, bu geliş gidişler kendi gözlemleri bir takım ön yargıları kıracaktır, yıkacaktır. Kişisel olarak daha sağlıklı bir zemine oturacaktır diasporadaki Çerkesin anavatanla ilişkilerini. (Nesren, 50’lerinde erkek)

Uluslararası dönemin başlangıcını 2005 yılına dayandırsak da ilk yıllarda gidiş gelişler yine de daha zordu. Yaygınlaşan cep telefonları ve ardından internet ile birlikte iletişim uluslararasılaşmıştır. 2008’de Rusya ile Gürcistan arasında yaşanan 5 Gün Savaşı henüz yeni yeni başlayan hareketliliğin önüne geçmemiş, hatta Abhazya’nın başta Rusya Federasyonu tarafından tanınması bir anda kısa süreli turistik seyahatlerin artmasına sebep olmuştur. 2009 yılında Türkiye’den özel bir havayolu firmasının Krasnodar’a⁹ uygun fiyatlarla uçuşlara başlamasıyla, diasporadan anavatanına ve tersi yönde ziyaretler iyice

⁹ Adıgey Cumhuriyeti’ne en yakın, Kafkasya’nın önemli uluslararası havalimanlarından biri.

hız kazanmıştır. 2011'de başlayan Türkiye vatandaşlarına vizesiz seyahat imkânıyla seyahat maliyetleri daha da ucuzlamış ve kısa sürede planlanabilir olduğundan birçok insan tekrar tekrar anavatanı ziyarete başlamıştır. Bu dönemin diasporaya yönelik mesajı “Geriye göç edin!” anlamında bir dönüş çağrısından uzaklaşmış, Nesren'in ve Janberd'in dile getirdiği şekilde “gelin, yerinde görün” ya da “bir ayağınız burada olsun” gibi ulusaşırı bir dönüş çağrısına dönüşmüştür.

Köprüler yıkılmasın: 2015 Türkiye-Rusya krizi sonrası belirsizlik

İslamiyette bir söz vardır. Yarın ölecekmiş gibi, hep yaşayacakmış gibi yaşa. Biz de hemen gidecekmişiz gibi hazırlık yapıp, herkesin gidemeyeceği gerçeği ile burada da temel atmalıyız. Hem burdakiler için, hem gidecekmişiz gibi hazırlık yapmalı. [...] Maykop gel dese de, Türkiye git dese de, siyasi ortam olsa bile, 3 milyon Çerkes kalkıp gidemez. Eşi var burda, hastası var, vs. Hayatın realitesi var. Bunları göz ardı etmemek lazım. [...] Burdakilerin yüzünü oraya dönmesi gerek. Oraya yerleşecek olanlara maddi destek verilmeli. İş bulunmalı, kalacak yer ayarlanmalı, burayla ticaret yolları açılmalı. 150 yıl sonra kolay değil, yapağını ucundan oraya çekersen gider. Orda da onu sararsın burdaki yumağı da sağlam tutmalısın ki sağlıklı gitsin burdan oraya. (Tameris, 50'lerinde kadın)

1995 yılında dünya ülkelerinin de desteğiyle Rusya Federasyonu ve bölge ülkelerinin Abhazy'a ambargo uygulamaya başlamasıyla birçok kişinin yaşamı parçalanmış, kısıtlamalar, zaten zor olan Abhazy'a seyahati iyice zorlaştırmıştı. 2015 yılında Türkiye-Rusya arasında yaşanan uçak krizi de benzer bir sürece sebep oldu. Vizesiz seyahatle birlikte 2011 yılından itibaren artan ve kolaylaşan gidiş gelişler, Türkiye vatandaşlarının sınırlarda bekletilmesi, geri gönderilmesi, sıkı güvenlik ve gümrük aramalarına tabi tutulmaları gibi uygulamalar sebebiyle 2015 yılının son ayında bir anda duraklama noktasına geldi. Sanal dünyada herkes yaşadığı tecrübeleri paylaşmaya başladı. Birçok kişi gitme konusunda doğru yol ve kuralları öğrenmeye çalıştıkları paylaşımlar yaparken, farklı sosyal medya gruplarında sorular soruluyordu. Yılbaşından itibaren vize uygulanmaya başlamasıyla, Adıgey ve Abhazy'a vize alınarak gidilebileceği yönünde bir rahatlama duygusu geldiyse de ilk günlerde vizesi olan kişiler de sınırlarda yapılan keyfi uygulamalarla geri

gönderilince gidip-gelme tartışmaları bir kez daha durdu. Abhazy Cumhuriyeti'nin Türkiye Tam Yetkili Temsilciliği¹⁰ ve Abhaz Dernekleri Federasyonu,¹¹ Türkiye'deki Rusya Federasyonu büyükelçiliği ile ve konsolosluklarıyla Abhazy'a gidecek olan, Abhazy vatandaşlık belgesi ya da Abhazy vizesi bulunan kişilere transit vize sağlanması konusunda görüşmelerde bulundu. Özellikle 2016'nın ilk ayları belirsizlikle geçerken, Abhazy'da yerleşik olup geçici süreyle Türkiye'de bulunan bazı kişilerin geri dönmekten çekinmeleri, yaşamlarının bir kısmının Abhazy'da kalışı ve bu dönemde yaşananların on yıl önce yaşanan tecrübelerle benzerliği, bir araştırmacı olarak dikkatimi çekse de o yıllardan farklı olarak iletişimin kısıtlı olmayışı bu değişikliklerin travmatik bir şekilde anavatandan kopuştan ziyade, geçici bir tecrübe olarak kabul edilmesini sağlamış görünüyor.

Uluslararası dönemin getirdiği aynı anda hem anavatan hem de diasporada yerleşik bir düzen, iş ve sosyal yaşam kurma hayali bu süreçte gerçekleşme olasılığını şimdilik kaybetmiş görünüyor. Oradakiler ve buradakiler, dönüşçüler ve kalışçılar ayrımları bir kez daha ön plana çıktı:

Bunun üzerine çok düşündük..İnsanların geri dönüşçülük ve Türkiye'de kalışçılık arasında bırakılması, insanın tamamen böyle vicdanına oynayan, işte onun aslında rahat bir iradeyle karar vermesi gereken konularda zan altında bırakılması. Yani ben geri dönen adamın, şahsen, geri dönen adama da eyvallah, kalan adama da eyvallah. Ben orda, mücadelemi orda sürdürücem diyene de eyvallah, ben buraya gelicem, bunun bayraktarlığını yapıcım diye değil. Bu savaş değil. Nasıl derneğe gelen adam daha çok Çerkes değilse, nasıl köyünde yaşayan adam daha az Çerkes değilse. Buraya gelen adam da öyle, orada kalan adam da öyle.... İsraililerin o exodusunu tekrar yaratamazsın, haydi hep beraber geri dönelim, bir bayrak altında tekrar birleşelim, tekrar savaşalım, bunlar artık fantastik ölçülerde kalıyor, çok reel bir yönü yok. ... İnsanları ekmekleriyle vicdanları arasında bırakmamak lazım bu anlamda. (Nart, 20'lerinde erkek)

¹⁰ Abhazy Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının Türkiye'de vize verme ve diğer konsolosluk işlemleri yapmaya yetkili temsilciliği.

¹¹ Türkiye'de kurulu 13 Abhaz kültür derneğinin üye olduğu federasyon. (bkz. <http://abhazfederasyonu.org/>)

Türkiye ve Rusya arasında yaşanan 'uçak krizi' üzerinden yarım yılı aşkın zaman geçtikten sonra Kafkasya'ya seyahat konusunda belirsizlikler azalmaya başlasa da vizesiz seyahat döneminde başlatılan birçok sosyal, ekonomik, politik ulusaşırı proje askıya alınıp, kaynakları ve ilişki ağları kesildiğinden anavatan Kafkasya'yı diasporaya bağlayan birçok köprünün yıkılma noktasına geldiği söylenebilir. Ancak bazı süreçler de kendilerine alternatifler yaratarak devam etmiştir. 'Uçak krizi'nden sonra Rusya Federasyonu kendi vatandaşlarının Türkiye'ye gidişini yasaklamış, Türkiye'de 15-16 Temmuz 2016'da meydana gelen ve ordu içindeki bir grubun gerçekleştirmeye çalıştığı bir askeri darbe girişimi olarak tanımlanan olaylar sonrasında ise yapılan yeni düzenlemelerle bir anda iki ülke ilişkilerini düzeltme yolunda harekete geçmiştir. Yasaklarla pahalılaştıran ve zorlaştıran seyahatler, Ağustos 2016'dan itibaren Kafkasya'dan Türkiye'ye Rus havayolu firmalarının tekrar uçmaya başlamasıyla bir kez daha ucuzlamaya ve kolaylaşmaya başladı. 19 Aralık 2016 tarihinde Rusya Federasyonu Türkiye Büyükelçisi Andrey Karlov'un Ankara'da katıldığı bir sergide suikastle öldürülmesinin ilişkileri bir kez daha sarsacağı düşünüldüyse de iki ülkeden de gelen ilk açıklamalar böyle olmayacağı yönündeydi. Ancak bu makalenin yazıldığı sırada belirsizlikler hâlâ devam ediyordu.

Bu bölümün başında Tameris'in anlatısından yaptığım alıntının direkt olarak bu dönemin belirsizliklerine ve seyahat sıkıntılarına ışık tutmadığı ortada. Ancak anavatanlarına böyle manevi bir bağı olan insanların seyahat özgürlüklerinin kısıtlanması ve geleceğin belirsizlik içinde olması bu bağları koparmaktan ziyade güçlendirecek gibi görünüyor. İki tarafta sağlıklı ilişkiler kuranlar bunun yolunu oluşturacaklardır.

Abhazyaya hayatımın bayağı bir merkezinde. Ama kalıcı olarak oraya gitmekten bahsedersen, bir iki sene içerisinde öyle bir şey göremiyorum açıkçası. Benim hayatımda bir şeylerin netleşmesi gerekiyor. ... Hiçbir zaman benim irtibatım Abhazyaya'yla kopmuyor. Kopamaz çünkü sende de öyledir, bir acıka¹² kokusu bile insanı duygulandırır mı? (Gülüyor) Duygulandırıyor. Böyle bir duygusal bağ

¹² Abazaların baharatlarla karıştırılarak yapılan ve her yemeğe katılan, ya da yanında yenilen biber tuzu.

var. Bunu sen göz ardı edemiyorsun hiçbir şekilde. Hayatının merkezine illa ki oturuyor. Yani benim seni hiç hesapta olmayan şekilde yolda görmem ve o anda inanılmaz duygulanmam, Abhazyâ'dan bir rüzgârın bana esmesi ancak bu şekilde açıklanabilir. Bu enteresan bir duygu, adını koyamıyorsun ama yani ben şuna inanmıyorum, mutlaka oraya yerleşmen gerekiyor, orda şöyle yapman, böyle yapman gerekiyor. Ben orayla irtibatımı hiçbir şekilde kesmedikten sonra ve düzenli olarak ziyaret ettikten sonra zaten gelecek için bazı şeylerin planlarını yaptığının göstergesidir bu. Eee, ben sadece şunu istiyorum. Eee, önümüzdeki 3-5 sene içerisinde, Abhazyâ'yı bizim çok daha iyi savunmamız gerekecek uluslararası platformda, bunun için donanımlı insanlara ihtiyaç duyulacak. Benim de hazırda bir Abhazyâ geçmişim varken, bunun üzerine de gereken donanımı inşa edersem, Abhazyâ için faydalı olacağıma inanıyorum. Şu anda onun çabası içerisindeyim. İleride de bilmiyorum, ne ne gösterir, bakacağız. Abhazyâsız olabiliyor musun? Olamıyorsun. O mümkün değil, o zehiri bir kere yedik. O mümkün değil. Abhazyâ'ya bir kere gidip de, iki kere gidip de unutmak mümkün olan bir şey değil. (Sine, 30'larında kadın)

Genç yaşına rağmen hayatının bir dönemini anavatanda geçirmiş olan Sine, "fiziksel olarak anavatanda olunamıyorsa da, diasporada yaşarken de anavatan için çalışmanın önemi"ni anlatırken aslında bir başka ulusaşırı dönüş yolundan bahsediyor. Özellikle politik belirsizliklerin arttığı içinde bulunduğumuz dönemde, seyahat imkanlarının kısıtlılığına rağmen iletişim imkânlarının özgürleşmesiyle diasporadaki vatandaşları anavatanları ile farklı şekillerde ilişkiler kurmanın önemini fark ediyor. Bu, ulusaşırı dönemde yeniden tanımlanan dönüşü daha önce Nart'ın sözlerinde şekillenen dönüşçülük ve kalıçılık karşıtlığından çıkartarak bir ileri boyuta taşıyan bir bakış oluyor: diasporada yüzü anavatana dönük insanlar sanal anavatan köprüleri kurmuş oluyor.

Geri Dönüşün Dönüşümü: Sonuç Yerine

Bana Abhazyâ da birisi şunu söylemişti. "Genlerinin," nasıl diyim, "[orijini] olan yer, orada senin kayıtların saklıdır" demişti ve "suyun hafızası vardır. O kayıtların hepsini tutar" demişti. Biz de Abhazyâ'nın suyundan içtik. (Gülüyor) Bence o kayıtlar bir şekilde hayata geçti ve bundan sonraki hayatımda da böyle devam edecek yani. Bir şeyin

tuşuna basıldı. O pek duracağa benzemiyor. Kelimelerle anlatabiliyor musun bu duyguyu? Ben anlatamıyorum açıkçası. Bir acayip bir şey yani. (Sine, 30'larında kadın)

Görüşmelerin birçoğunda anavatanın tanıdıklığı ve oraya ait olma duygusu, özellikle ilk seyahat ile ilgili anlatılarda tekrar etmektedir. Birçok geri dönen, çocukluğundan itibaren yaşadıkları yerlere ait hissetmediklerini, her zaman farklı olduklarını bildiklerini dile getirmiş, çocukluklarından itibaren farklı bir dili konuşmanın, farklı aile ilişkileri ve toplumsal ilişkiler içinde yaşamının ayrıştıracılığına değinmişlerdir. Anavatan algısı ve geri dönüş ideali aidiyet sorgulamalarıyla iç içe geçmiştir. Adıgeler ve Abazalar arasında bir çok kişi özellikle "hain" Çerkes Ethem gibi negatif çağrışimli etnik tanımlamalarla resmi tarih yazıcılığı gibi politikaların cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar sürdürülmesinden dolayı nesiller boyu Türkiye'ye aidiyetlerini sorgulamaya devam ettiler. De Souza'nın diasporalara dair söylemindeki tartıştığı şekilde, "misafir ülkede kimlik ve aidiyetlerinin reddedilmesiyle... anavatana dair pozitif bir imge oluşturulması ve sembolik bir ev, güvenlik ve aidiyet ilişkisi kurulması için önemli bir nokta haline geldi" (Souza 2005, 153). Tsuda, diasporaların tarihsel anavatanlarına geri dönüşlerini, "göçün sadece temel ekonomik ve politik motivasyonlarla değil, ulusların sınırlarını aşan etno-ırksal aidiyetin kurgulanmış (ve hatta hayal edilmiş) anlamsal ve duygusal bağları ile olabirliğini" vurgular (Tsuda, *Why...* 2009, 37).

Türkiye'de Adıge ve Abazalar özellikle anavatanlarıyla ilişkilerinin olmadığı süreçlerde önce köylerde etnik olarak dışarıya kapalı topluluklarda, daha sonra kasaba ve şehirlerde kurulan derneklerde ama yine dışarıya kapalı topluluklar halinde kendilerine aidiyet aramışlardır. 1970'lerden itibaren etno-kültürel varoluşun sadece anavatanda mümkün olabileceğine inanan dönüşçülük ideali ön plana çıkmış ancak Türkiye'deki politik durum sebebiyle geri dönüşçülük bir mit ya da ideal olarak kalmıştır. Geri dönüş Ürdün ve Suriye'den 1970'lerde başladıysa da Türkiye'den geri dönüş ancak Sovyetlerin dağılma sürecine girmesiyle mümkün olmuştur. Adıgey ve Abazya cumhuriyetleri farklı süreçlerden ve sıkıntılardan geçmiş olsa da son 25 yılın geneline baktığımızda dönüş hikâyeleri zamanın ulaşım ve

iletişim koşullarına göre belli dönemlerde benzer özellikler göstermektedir.

İlk dönemde zorluklarından çok belirsizlikleri ile tanımlanan tarihsel anavatana geri dönüş her şeyi bırakıp gitmek, köprüleri yıkmak ve sadece anavatanda yaşamak olarak algılanıyordu. 1995'lere kadar devam eden bu dönem daha idealist ve daha cesur bir göç kararını içeriyordu. Ekonomik geçiş döneminin etkisiyle Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde halk büyük sıkıntılar yaşarken, daha önce Mafe'nin dile getirdiği gibi ekme kuyruklarına rağmen diasporadan anavatana doğru bir göç hareketi oldu. Büyük ekonomik sıkıntıların süregeldiği Kafkasya'da 1998'de yaşanan ekonomik krizle yani rublenin dolar karşısında çok büyük değer kaybetmesiyle birlikte yaşam iyice zorlaştı. 1995-2000 yılları arasında kişi başına düşen gelirin azalmasını yaşanan bu krizin de tetiklediği söylenebilir (Bal, Algan ve Manga 127). Bu ekonomik durağanlık ile birlikte Abhazy'a uygulanan ambargo¹³ ve ulaşımın sadece gemiyle sağlanabildiği o yıllarda yaygın olan Türkiye'den bavul ticareti sebebiyle gümrüklerde yaşanan yoğunluk da anavatan-diaspora arasında hareketlilikteki sıkıntıları arttırıyordu. 2005 yılına gelindiğinde Adıgey Cumhuriyeti'nde ekonomik durum iyileşmeye başlamış, Abhazy Cumhuriyeti'ne uygulanan ulaşım ve ekonomik ambargo da göreceli olarak kaldırılmaya başlamıştı. Dünyadaki gelişmelere paralel olarak ulaşım ve iletişimin çeşitlenmesi, kolaylaşması ve ucuzlamasıyla ulusaşırı dönem başlamış oldu.

Ekonomi ve ulaşım ile ilgili sıkıntılara paralel olarak, durmayan ama yavaşlayan geri dönüş hareketi, ulusaşırı dönemde *yüzü anavatana dönük olmak* ve *bir ayağı Kafkasya'da olmak gibi* kavramlarla tanımlanmaya başlamıştır. Dünyadaki diğer geri dönüş çalışmalarında olduğu gibi Adıge ve Abazaların anavatana kısa süreli "dönüş ziyaretleri" geri dönüşün ilk adımları olmuş, gündün güne dönüşçüler arasında yaygın olarak "dönüş artık buna dönüşmeli" gibi ifadelerle

¹³ 1996 yılında Rusya'nın da üyesi olduğu BDT ülkeleri tarafından Abhazy'a ekonomik yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştır. Gürcistan ve Rusya'nın Abhazy sınırları ve denizden ulaşım üzerindeki kontrolüyle uygulanan ulaşım ve ticaret ambargosu Abhazy'nın politik olarak da izolasyonu sonuçlanmıştır. Rusya 2003 yılına kadar sınırdan yabancı pasaportlara sahip kişilerin Abhazy'ya girmesine izin vermemiştir.

anavatan-diaspora arasında kurulan birden çok yerde yerleşik yaşamlar desteklenmeye başlanmıştır. 2015 yılında ise Türkiye-Rusya arasında yaşanan uçak krizi diasporayı tekrar yüzü anavata döñük ama gidip gelme ihtimalleri belirsiz ya da kısıtlı hale getirmiştir. Tüm bu gelişmelere bakınca geri döñüşün bundan sonra nasıl döñüşebileceğinin diaspora, anavatan ve küresel gelişmeler kadar bölgenin iki ülkesinin arasındaki ilişkilerin seyrine bağılı olduğı da ortadadır.

2013 yılında Oxford Üniversitesi'nde yapılan bir konferansta Türkiye ve Rusya'nın belirgin bir göç hareketinin iki ucu olarak algılanmadığı ve bu iki ülke arasında bir göç sisteminin var olup olmadığı tartışılmış, tarihsel bir göç olarak Kafkasya'dan Adıge ve Abazaların sürgününe değinilirken geri döñüş göçü önemli hareketliliklerden biri olarak sayılmamıştır (Düvell). Anavatanlarında etnik nüfus problemi, dillerinin ve kültürlerinin kaybolması riski ile karşı karşıya bulunan Adıge ve Abazalar için ise geri döñüş, anavatanlarından ayrıldıklarından beri her zaman bir şekilde günlük tartışmalar, varoluş mücadelesi ve diaspora örgütlenmeleri içinde kendine bir yer bulmuştur. İlk nesillerdeki bilinen ve kaybedilene duyulan özlem, nesiller geçtikçe mitleşmiş, idealize edilmiş ve dönemin politik yapılanmaları içinde şekil değiştirmiştir. Son 25 yılda ise döñüşümü dünyadaki küresel değişimlerden etkilenecek ulusaşırı bir forma bürünmüştür. Geri döñüşün yarınlarda neye döñüşeceği ise belirsizdir.

Kaynakça

Bal, Harun; Algan, Neşe ve Manga, Müge. "Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Büyüme Farklılıkları". *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 19. 1 (2015): 123-42 .

Besleney, Zeynel Abidin. *Türkiye'de Çerkes Diasporasının Siyasi Tarihi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

Brubaker, Rogers. "The 'Diaspora diaspora'." *Ethnic and Racial Studies*, 28. 1 (2005): 1-19.

Cohen, Robin. *Global Diasporas: An Introduction*. Londra: Routledge. 2008.

De Souza, Roger-Mark. "No Place Like Home: Returnee R&R (Retention and Rejection) in the Caribbean Homeland." *The Experience of Return Migration: Caribbean Perspectives*. Ed. Robert B. Potter, Dennis Conway ve Joan Phillips. Hants Ashgate Publishing Limited. 2005. 135-56.

Doğan, Setenay Nil. *Formations of Diaspora Nationalism: The Case of Circassians in Turkey*, Sabancı Üniversitesi, doktora tezi, 2009.

Düvell, Franck. "The Emergence of a New Global Migration Order: Towards a New Russian-Turkish Migration Systems?" *9th TurkmiS Workshop -Towards New Migration Systems, Patterns and Policies in Eurasia: The Case of Turkey and the Russian Federation* Konferansında sunum; Oxford Üniversitesi, 25 Kasım 2013. http://www.compas.ox.ac.uk/fileadmin/files/Events/Events_2013/9_TurkMiS_The_Emergence_of_a_New_Global_Migration_Order_Towards_a_New_Russian_Turkish_Migration_Systems.pdf. 20 Ağustos 2016.

Erciyes, Jade Cemre. "Diaspora of Diaspora: Adyge-Abkhaz Returnees in the Ancestral Homeland." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 17. 3 (2014): 340-61.

Flynn, Moya. "Reconstructing 'Home/lands' in the Russian Federation: Migrant-Centred Perspectives of Displacement and Resettlement." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33. 3 (2007): 461-481.

Işık, Ayhan. "Sözlü Tarih ve Kürtlerde Sözlü Tarih Çalışma Örnekleri." *Toplum ve Kuram*. (2009) 175-93. <http://toplumvekuram.com/ayhan-isik-sozlu-tarih-ve-kurtlerde-sozlu-tarih-calisma-ornekleri/>. 15.03.2017

Kaya, Ayhan. "Political Participation Strategies of the Circassian Diaspora in Turkey". *Mediterranean Politics* 9. 2 (2004): 221-39.

King, Russell, Anastasia Christou and Jill Ahrens. "Diverse Mobilities: Second-generation Greek-Germans Engage with the Homeland as Children and as Adults." *Mobilities* 6. 4 (2011): 483 – 501.

Miyazawa, Eiji. "Some Consequences of the Re-encounter with the "Homeland" on the Production of Local Knowledge: A Case of Circassians in Turkey." *The North Caucasus: Histories, Diasporas and Current Challenges*. Ed. Ergün Özgür. Ankara: KafDav, The Social Science Research Council. 2009. 91-105.

Oxford, Ellen & Long, Lynellyn. "Introduction: An Ethnography of Return." *Coming Home? Refugees, Migrants, and Those Who Stayed Behind*. Ed. Lynellyn D. Long ve Ellen Oxford. University of Pennsylvania. 2004. 1-15.

Pattie, Susan. "New Homeland for an Old Diaspora." *Homelands and Diasporas: Holy Lands and Other Places*. Ed. André Levy & Alex Weingrod. California: Stanford University Press. 2005, s. 49-67.

Rusya Dış İşleri Bakanlığı, http://www.turkey.mid.ru/rus/cons_Memo_entering_Turkey.html. 30 Ağustos 2016.

Safran, William. "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1. 1 (1991): 83-99.

Stefansson, Anders H. "Homecomings to the Future: From Diasporic Mythographies to Social Projects of Return." *Homecomings: Unsettling Paths of Return*. Ed. Fran Markowitz and Anders H. Stefansson. 2004. 2-20.

Tölölyan, Khachig. "The American Model of Diasporic Discourse." *Diasporas and Ethnic Migrants: German, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Ed. Rainer Munz. London: Routledge. 2003. 56-73.

Tsuda, Takeyuki. "Introduction: Diasporic Return and Migration Studies." *Diasporic Homecomings: Ethnic Return Migration in Comparative Perspective*. Ed. Takeyuki Tsuda. Stanford, California: Stanford University Press. 2009a. 1-20.

_____. "Why Does the Diaspora Return Home? The Causes of Ethnic Return Migration." *Diasporic Homecomings: Ethnic Return Migration in Comparative Perspective*. Ed. Takeyuki Tsuda. Stanford, California: Stanford University Press. 2009b. 21-43.

Vertovec, Steven. "Transnationalism and identity". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27. 4 (2001): 573-82.

